

Korhú vagy kortárs?

Viszonyulások a Horthy-korszak modern épületeihez

Komoly gondot okozott számomra, hogyan lehet a két világháború közötti modern építészetünk helyzetét a megadott témához kapcsolni. A mai rendszer emlékezetpolitikájának nem ezzel, sokkal inkább az 1945 és 1989 közötti épületekkel van baja, különösen, ha szimbolikus jelentőségű területen állnak. A Velencei Charta elvei csak részben alkalmazhatók a modern emlékek helyreállítására, hiszen a modern és kortárs formák, szerkezetek közötti csekély eltérés értelmetlenné teszi didaktikus megkülönböztetésüket. Marad tehát a műemlékvédelem önmagában is elég összetett témája, korántsem egyszerű elvi kérdésekkel és gyakorlati tennivalókkal.

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy a modern építészeti örökséghez fűződő viszony sehol a világon nem problémamentes. A hagyományokkal szembe forduló, racionális, technicista, absztrakt formákkal dolgozó „új építéstől” a közönség nagy része születésekor is idegenkedett, és azóta sem sikerült igazán megszeretnie. A Horthy-korszak szinte egyenlőségjelet tett az avantgárd és a bolsevizmus közé, a Rákosi-korszak viszont a modern építészetet kozmopolita és burzsoá művészetként ítélte el. Mindkét vádnak van némi valóságalapja: a radikális modern az építést valóban a szociális változások eszközének tekintette, de mivel erre a két világháború közötti politikai rendszer ná-

lunk kevésbé volt nyitott, a modern építészetet alapvetően a polgárság tekintette sajátjának. Nem véletlen, hogy fő területét az ipar, a kereskedelem és a lakásépítés jelentette, az egyházi és középületek műfaját csak későn és erős kompromisszumokkal hódította meg. Ugyanakkor fontos leszögezni, hogy a harmincas években a hatalom tudomásul vette a modern térhódítását, szelídített formában maga is felhasználta reprezentációs célokra, divatként pedig a legszeleesebb körökben, még vidéken is elterjedt. Valójában a hatvanas-hetvenes évek tömeges átlagépítészete árnyékolta be ezt a korábbi korszakot, alternatívát pedig a posztmodern és az organikus mozgalom mutatott fel. Az utóbbi tíz év millenniumi eklektikát előtérbe állító propagandája tovább erősítette a meglévő előítéleteket. Ugyanakkor újra formálódott egy magát polgárinak valló réteg, amely büszkén vállalja a „bauhaus” hagyományát (bármit értsünk is ezen). Ha a Horthy-korszak épületeit nem is bontják elvi alapon, megőrzésük, védelmük és felújításuk korántsem számít kiemelt célnak. Ehhez a hátrányos helyzethez azonban több évtized mulasztásai vezettek.

A két világháború közötti építészet tudományos feldolgozása és védelme viszonylag korán, a hetvenes években kezdődött. Jó néhány jelentős alkotás felkerült a műemlékek országos listájára, továbbiak pedig

előzetes védeettséget kaptak a fővárosban. A jegyzék bővülése azonban a kívánatosnál lassabban folyt, így még a Műemlékvédelmi Hivatal 2000-ben rendezett kiállítására is túcatnyi épülettypust, kategóriát és számos olyan konkrét épületegyüttest mutathatott fel, melyek addig elkerülték a műemlékvédelem figyelmét. A védeésre javasolt kétezer tétel nagynak tűnhet, de ha tudjuk, hogy Nagy-Britanniában csak 1945 utáni épületből 500 védett van, s a hozzánk mérhető nagyságú Hollandia 40 ezer műemlékét a kilencvenes években mintegy 14 ezer objektummal bővítették az 1850–1940 közötti időszakból, már korántsem érezhetjük túlzottnak. A védeések elmaradása azért gond, mert a rendszerváltozással megindult privatizáció és az ingatlanfejlesztők rohama komolyan veszélyeztette a listán nem szereplő emlékek fennmaradását. Az elmúlt évtizedekben számos modern villa és családi ház esett áldozatul a budai Hegyvidéken és a pesti oldal kertvárosaiban, amikor a kerületek megnövelték az egyes telkek beépíthetőségének határát, vagy lehetővé tették összevonásukat.¹ Sőt, gyakran helyi védetség alatt álló épületeket engedtek

a képviselő-testületek lebontani, a védetség feloldásával. Ez a gyakorlat pártsemleges, baloldali és jobboldali vezetésű önkormányzatoknál egyaránt előfordult. Az ideologikus szemlélet érvényesülése egyedül a helyi (kerületi) védetségénél mutatható ki a legutóbbi időszakban. Gondolhatjuk azt, hogy egyes budai kerületek a korábbi válogatás egyoldalúságát kívánták ellensúlyozni, amikor szinte kizárólag historizáló, de még inkább neobarokk lakóházakat vettek listára,² ha nem lenne még jó néhány jelentős modern emlék védetlen. Ugyanakkor vannak olyan kerületek (például Zugló), ahol az épített örökség módszeres felmérése nyomán készült értéklisztára számos két világháború közötti és 1945 utáni modern alkotás felkerült, és helyi védeettséget kapott. A Főpolgármesteri Hivatal építészeti értékvédelmi csoportja az elmúlt években komoly kutatást folytatott, és gondos mérlegelés után mintegy száz – főként modern – tétellel gyarapította a főváros helyi védeettségi jegyzékét.

A következő kérdés az, hogy mennyiben járul hozzá a védetség az emlékek fennmaradásához? Nap mint nap tapasztaljuk, hogy védett házakon cserélik az ablakokat (többnyire műanyagra), kívülről hőszigetelik a falakat, vagy megváltoztatják a színüket. Az állam jó ideje csak bizonyos kiemelt épülettípusok (vár- és kastélyprogram,

¹ Ízelítőül álljon itt egy válogatás a budapesti II. kerület jobb építészek által tervezett és lebontott épületei közül: Apostol utca 19., Ábrányi utca 5. és 7., Berkenye utca 15., Bimbó utca 136., Bogár utca 32. és 34., Budakeszi út 47/D, Cimbalom utca 5/B, Eszter utca 8/A, Fil-lér utca 64., 81/B és 90., Gárdonyi Géza utca 35–37., Hankóczy utca 8/B, Harangvirág utca 3., Húvösvölgyi út 50. és 127., Lepke utca 3., 7., 8., 11–13., Lotz Károly utca 16., Orló utca 12., Palánta utca 20. és 21., Pusztaszeri út 336B, Sarolta utca 4., Széher út 9., 44. és 50., Szilágyi Erzsébet fasor 11., Törökveszi út 43. és 141., Trombitás utca 39., Virágárok utca 17., Üdülő út 32.

² Jó példa erre az I. kerület helyi védeettségi listája, melyben a negyven épületből egy barokk, egy klasszicista, 15 historizáló, 3 szecessziós, 4 modern és 16 neobarokk. Budapest I. kerület Budavári Önkormányzat Képviselő-testületének 18/2017. (IX. 29) önkormányzat rendelete a településképp védelméről. 2. sz. melléklet, 28–30. oldal.

egyházi, ritkán népi építészeti) helyreállítását támogatja, miközben a „hétköznapi” épületek (városi lakóházak, társasházak) értékmegőrző felújítására, helyreállítására fordítható önkormányzati keretek szinte teljesen kimerültek. Márpedig a modern építészeti legalább annyira ezek a tömegesen létesült épületek képviselik, mint az egyedi, ikonikus alkotások. A húszas és harmincas évek bérházainak gondos felújítására számos jó példa akad, a társasházi közösségek a jövőben is megérdemelnék e téren a segítséget.

A következőkben három példával szeretném bemutatni, hogy a modern műemlékek felújítása, újrahajósítása mennyi kérdést vet fel, és hogy a védett környezetben való építés milyen problémákhoz vezet.

A Gomba

2014-ben fejeződött be a Móricz Zsigmond körtéren álló, a köznyelvben Gombának becézett egykori Beszkárt-épület felújítása (Schall József, 1943). „Bravúrosan szép, művesen kidolgozott, feltűnően igényes épület lett, mintha nem is Magyarországon állna – írja egyik ismertetője –, az építészek és a közönség körében egyértelmű siker, a műemlékes művészettörténészek szemében viszont nem az.”³ Tipikusan hazai történet rengeteg viszonytagsággal. A 4-es metró tervezésekor még a Gomba bontásával számoltak. Dévényi Tamás kezdeményezésére, Lővei Pál előterjesztése nyomán

Gomba, archív felvétel (1943, magántulajdon)

Gomba, mai felvétel (fotó: Ferkai András)

1997-ben kapott műemléki védeltséget. 2009-ben a kerület mégis ötletpályázatot írt ki az épület hasznosítására, egyben a műemléki felújítás értelmezésére. Ez nyilvánvaló hiba volt. Az Erzsébet téri buszpályaudvar Design Terminállá alakításának 2005-ös tervpályázata mutatta, hogy ha az épülethez illő új rendeltetés megvan, és a műemlék státuszát a kiírásban egyértelműen rögzítik, lehetséges az értékőrző rekonstrukció. Itt azonban ahelyett, hogy az építészeti program meghatározása után új pályázatot írtak volna ki, öt díjazott – egymásnak ellentmondó koncepciójú – pályaművet vittek a műemléki tervtanács elé, amely azok közül volt kénytelen a műemléknek legkisebb kárt okozó művet kiválasztani. Az előzmények után

³ Masznyik Csaba: *Metamorfózis. Móricz Zsigmond körtéri „Gombaépület”*, Újbuda, Metszet 2014. 4. 12–21.

érthető, hogy a megbízott építészek,⁴ amit csak lehet, igyekeztek saját koncepciójukból megőrizni. Ennek alátámasztására szolgált az a magyarázat, hogy ők tulajdonképpen az eredeti tervező vízióját valósítják meg, ami neki a háborús viszonyok miatt nem sikerült. Az épület valóságával szemben így válhatott hivatkozási alappá Schall pályázati terve, sőt, egy másik, hajlított üvegablakkal megoldott pavilonterve is.⁵ Az érvelés kísértetiesen emlékeztet a hajdani Mémosz-székházat 2001-ben irodaházzá alakító holland építésze, hogy tudniillik, az eredeti tervezők is éppen olyan eszközökkel dolgoztak volna, mint ő, ha „a feltételek akkoriban adottak lettek volna”.⁶ Ezen a ponton kitérőt kell tennünk, és meg kell vizsgálnunk, mennyiben különböznek a történeti hitelesség kritériumai a modern és a régi építészet esetében.

A műemlékes charták és az ICOMOS állásfoglalása szerint a hitelességhez a „terv, az anyagok és a kézműves munka” megőrzésére van szükség.⁷ A modern építészet azonban számos olyan új vagy kísérleti anyagot, megoldást használt, melyek nem váltak be, rövid életűek voltak, vagy azóta elérhetetlenek. A modern mozgalom emlékeit védő nemzetközi szerve-

zet, a *do_co_mo_mo*⁸ korai megnyilatkozásaiban ezért az építőanyag hátrébb sorolódott az alap gondolat, forma-tér-megjelenés, szerkezetek és részletek mögött.⁹ Tehát, ha a megjelenés változatlan marad, elképzelhető anyagok és termékek cseréje. Hozzá kell azonban tenni, hogy a *do_co_mo_mo* nem általánosan érvényes elvekről beszél. Az alapítók egyike, Hubert-Jan Henket fejtette ki egy cikkében,¹⁰ hogy a modern műemlékeknek több szintjük van, s ezek másfajta bánásmódot igényelnek, illetve tesznek lehetővé. A nemzetközi téren legjelentősebb emlékeket eredeti állapotukban kell megőrizni (vagy visszaállítani), a legkisebb részletig. Ezen az alapon készült például a brnói Tugendhatvilla második rekonstrukciója. A következő kategóriának nemzeti vagy regionális jelentősége van. Itt már elképzelhető kisebb változtatások az új funkcióhoz való adaptáláskor vagy feltétlenül szükséges bővítéskor. A harmadik kategóriába tartozó építmények pragmatikusabban kezelhetők, lehetőleg a karakterük megőrzésével. A gazdaságosan fenn nem tartható vagy új funkcióra alkalmatlan épület pedig alapos dokumentálás után bontható. A második

⁴ Szabó Levente (Hetedik Műterem), aki Gyüre Zsolt irodájával együtt kapott megbízást a végleges tervek kidolgozására.

⁵ Ez az érvelés a Műemléki tervtanács 2012-es ülésén hangzott el.

⁶ Az *ideológiaváltás építészeti szépsége*. Interjú Erick van Egeraat holland építésszel, ARC 5, 43–55.

⁷ *The Modern Movement and the World Heritage List*. Advisory Report to Icomos composed by Docomomo's International Specialist Committee on Registers, Eindhoven, 1997.

⁸ A holland építészek által 1988-ban alapított magántársaság már globális hálózattá nőtte ki magát. Nemzetközi tudományos bizottságok, nemzeti és regionális munkacsoportok működtetik, melyek szakmai szimpóziumokon és két évente rendezett nemzetközi plenáris konferenciákon osztják meg tapasztalataikat, és tanácskoznak a modern emlékek dokumentálásának, védelmének és helyreállításának kérdéseiről.

⁹ Ferkai András: *A modern mozgalom épületeinek műemlékvédelme*, Arc 5 (2000) 22–35.

¹⁰ Hubert-Jan Henket: *The Icon and the Ordinary*, *do_co_mo_mo* Newsletter 8, January 1993. 36–38.

és harmadik kategóriánál mindig az adott helyzettől függ, hogy alapos mérlegelés után hol találjuk meg a régi és új, a tudományos tények és a megrendelői-tervezői szándékok közötti egyensúlyt. Vajon ezen az alapon hová sorolnánk a Gombát vagy a MÉMOSZ-székházat? Sajnos nálunk az értékek felmérése és a védettségre való fölterjesztés a nagyszerű kezdet után korántsem zajlott szisztematikusan, gyakran inkább tűzoltásszerű akciók formájában. Voltak és vannak különböző műemléki kategóriáink, de megfogalmazta-e bárki valaha, milyen előírások tartoznak hozzájuk, mit szabad és mit nem megtenni velük?

A Gomba és a MÉMOSZ-székház helyzete hasonló. Védettségük, de városi helyzetük alapján is kiemelt alkotásnak számítanak, ám a háborús, illetve a koalíciós évek szűkös körülményei nem tették lehetővé a korábban megszokott színvonalat. Olcsóbb anyagokat kellett használni, s a gyors kivitelezés is okozott gondokat. A felújítás megrendelőjének és építészének sem állt érdekében ezt a – mondjuk úgy – szegénységet megőrizni. És mennyivel egyszerűbb a kivitelezőnek a rekonstrukciót nem javítgatással, hanem kortárs anyagokkal és szerkezetekkel megoldani! Messziről a látvány mindkét esetben nagyjából megőrizte az épület karakterét, mely közletről viszont kortárs alkotássá vált. Túl szép, túl tökéletes lett, elvesztette régiségértékét, és az adott történelmi pillanat nyomai jóvátehetetlenül eltűnnek.

A modern műemlékek helyreállítási elvei időközben lényegesen megváltoztak. Jól tükrözi ezt a bécsi Werkbund Siedlung (1932) két

felújítási programja. Az elsőnek a kiváló Krischanitz és Kapfinger iroda volt a tervezője 198–85 között. Akkor az eredeti külső látvány helyreállítása volt a cél, s az esztétikai szempontoknak nem megfelelő, de a használat szempontjából igazolható átalakításokat (pl. előtetők, szélfogók) kortárs eszközökkel áttervezték. A 2011–2016 között lezajlott újabb átfogó rekonstrukció esetében már kívül-belül az eredeti anyagok, épületszerkezetek megőrzésére és felújítására törekedtek. A helyreállításokat úgy végezték, hogy tekintettel voltak a mai komfortigényekre és az energiahatékonyságra, de ezeket nem a ma szokásos, hanem a műemléki szempontokat nem sértő módon oldották meg. Ennek fényében igazolva láthatjuk Lővei Pál húsz évvel ezelőtt hangoztatott véleményét: „A XX. századi emlékek műemléki védelme semmivel nem igényel kevesebb tudományos, építészeti és restaurátori ráfordítást, mint a korábbi korok emlékei. Ugyanúgy alapelv szerintem az eredeti anyagi való megőrzésének kérdése, mint minden más épület esetében, ugyanúgy nem mondhatunk le a restaurátori anyag- és színvizsgálatokról, ugyanúgy nagyon komoly mérlegelés kérdése minden egyes részlet megtartásának vagy eltüntetésének problémája.”¹¹

Palatinus strandfürdő

Hogy ez a probléma milyen súlyos, arra bizonyíték második példánk. A margitszigeti Palatinus strandfürdő (Janáky István, 1937) az Archikon

¹¹ Lővei Pál: *XX. századi épületek műemlékvédelmi problémái*. In XXI. Országos Műemléki Konferencia, Szeged: OMvH, 2001. 35–41.

építésziroda által tervezett felújítás (2015–2017) nyomán nem vált kortárs épületté. A toldások és átalakítások eltüntetésével, az eredeti színek kompozíció, feliratok helyreállításával, az elpusztult Pekáry-falkép újrafestésével az épület visszanyer-

Palatinus strandfürdő, archív felvétel (1937, forrás: Új magyar építőművészet, Bp., 1938. 78.)

Palatinus strandfürdő, mai felvétel (fotó: Ferkai András)

te eredeti állapotát, könnyed, olaszos hangulatát. Legalábbis külsejében. Már ez is nagy szó, tekintve az időszakos használatú fürdőépület nagy fokú leromlottságát. A talajvíz, az áradások megtették hatásukat, a bauxitbeton szerkezetek

helyenként életveszélyessé váltak, a strandolók tömegei amortizálták a kiszolgáló- és vizesblokkokat. Meglepetést okozott számomra, hogy milyen silány volt eredetileg is a kivitelezés színvonala. Félig készen adták át 1937 májusában, s a következő évben újra be kellett állványozni. Akkor vakolták körbe az északi szárnyat, de a nyersen hagyott, fehérre festett déli szárny falazata sem volt tökéletes. A mostani felújításnál szerkezeti okokból az épület bizonyos részeit (például a nyugati oldal hajlított lépcsőit) eleve le kellett bontani és újra megépíteni. A legnagyobb dilemmát viszont a télihasználat programja okozta: a megrendelő a déli szárnyban egész évben üzemelő termálfürdőt és wellnessrészleget kívánt elhelyezni. Ez a program térigényében is ellentmondott a meglévő épület szerkezetének, a medencék lemellyítése és szigetelése viszont az adott szerkezetek mellett szinte lehetetlennek bizonyult. Ezt a részt a kivitelező csak úgy tudta megoldani, hogy az egész szárnyat lebontotta, majd újraépítette. Így éppen azt a szárnyat kellett feláldozni, melynek nyerstégla falazata eredeti állapotában fennmaradt. Az új textúra gondosan követi az egykorit, de a feltehetően hőszigetelt téglalapok a régihez képest túl szabályosak, sterilek. A tervezők igyekeztek a belsőben is megőrizni, amit csak lehetett, s az új elemeket finom eszközökkel különböztették meg. Szomorú látni mind a Palatinus, mind a Gomba esetében, hogyan indázza be az igényesen felújított műemlékeket az üzemeltetők és a vendéglátósok szedett-vedett, hétköznapi „tárgykultúrája”.

Pasarét

Végül egy friss példa műemléki környezetbe kerülő új épületekről. Hamarosan átadják a pasaréti ferencesek új közösségi házát, a templom oldalhomlokzatával szemközt.¹² Ez a környezet a hazai modern építészet mintaszerű felújításainak is terepe: Rimanóczy Gyula templomát 1982-ben Harsányi István és Vladár Ágnes újíttotta meg, a szintén Rimanóczy által tervezett buszvégállomást az Építész Stúdió (Sólyom Benedek és Cságyoly Ferenc, 2001), a Sodrás utca sarkán álló ikerház külsejét pedig az MNDP tervezőiroda (Dévényi Tamás és Magyarai Éva, 1994) rekonstruálta gondos kutatások alapján.¹³ A most zajló munkák során átépítik a rendház alacsonyabb szárnyait (az udvar lesüllyesztése miatt a változás kívülről nem fog látszani), ablakokat cserélnek a templomban, és kifestik a belsőt. A közösségi ház vadozatú háromszintes épület, melyen keverednek a kortárs eszközök és a harmincas évek modern formái. Sőt, nem általában a modern jellegzetes formái, hanem konkrétan a pasaréti templom oldalhomlokzatán látható körablak és íves árkádsor jelenik meg az új házon. Nem tudom, hogy ez kezdettől a tervezők ötlete volt-e, vagy valaki tanácsolta nekik, semmiképpen nem szerencsés. A régi és az új elemeket egyszerre lehet látni a Pasaréti út két oldalán, ilyen helyzetben idézetnek nincs értelme. Nem csak szükség nincsen rá, kife-

jezetten zavaró az eredeti és a másolat egymás mellett. A közösségi házat nem stílusban tervezték, az említett „motívumok” kortárs architektúrára kerültek. Ebből következik, hogy szervesen, díszletszerűnek tűnnek. Miért gondolhatta az építész, hogy szükség van erre? A hatósági munkában a kilencvenes évek óta működik az illeszkedés szabálya, a települési arculati kézikönyvek ma már konkrét formákat,

Ferences közösségi ház (2021, fotó: Ferkai András)

arányokat írnak elő. A posztmodern óta nem bűn régi stílusok formáit használni, s a vári és Kossuth téri újonnan felhúzott historizáló épületek, homlokzatok is azt üzenik, bármilyen stílusban építhetünk a 21. század elején. Ezt, úgy tűnik, a közönség is igényli. Korántsem gondolom, hogy a kortárs építészet csak egyféle lehet. Azt sem, hogy régi épületek között az újnak feltétlenül kontrasztot kell alkotnia. A stílusformák indokolatlan átvétele azonban megzavarja a laikust, elmossa a különbséget eredeti és másolat között. Ezzel nemcsak a történetiség folyamatának érzékelését nehezíti meg, hanem a kor dokumentumaként ott álló régi épület integritását is gyengíti.

¹² A látványterveket lásd a Sagra Architects honlapján: <https://www.facebook.com/sagra.hu/posts/2413826972063016/>

¹³ A ház 1994-ben helyreállított homlokzati színekompózióját az új tulajdonos nemrég egyszerűen átfestette.